
8 - С А Б А Қ

«БАЙҚОҢЫР» ҒАРЫШ АЙЛАҒЫ МЕКЕН МӘНДІ ҚҰРЫЛЫМДАР

1-тапсырма. Оқыңыз. Талдаңыз.

1. «Мен адамға өзіңе сен деймін! Сенің қолыңнан бәрі келеді! Сен тылсым дүниенің бар сырын танып, табиғат байлығының қожасы бола аласың. Сен қырансың, ұша аласың. Самғай бер! Ұша біл! Сен бақытты, қуатты әрі еркін боласың...»
(К.Э. Циолковский)

2. «Табиғат пен адам! Өзіңіз айтыңызшы, тіршілікте одан ғажап, олардан құпия не бар? Осы айтылғандарды құрмет тұту адам баласына байлық пен бақыт, құт әкеледі».
(Шоқан Уәлиханов)

2-тапсырма. Сұхбат құрыңыз.

1. К.Э. Циолковский адамға қандай сенім артады?
2. Шоқан Уәлиханов адам баласына табиғатты құрмет тұту туралы қалай түсіндіреді?

3-тапсырма. Берілген сөздер мен сөз тіркестерінің мағынасын түсініп, сөйлемдер құраңыз.

Ғарыш, ғарыш айлағы, зымыран, ғарышкер, ұшу, ғарыш кемесі, ұшыру кешендері, сынақ, тіршілік иелері, зиянды қалдықтар, ғаламшар, күн жүйесі, улы заттар.

4-тапсырма. Мәтінді оқыңыз. Талдаңыз.

«Байқоңыр» – дүниежүзінде тұңғыш рет салынған ірі ғарыш айлағы. «Байқоңыр» ғарыш айлағы Қазақстан Республикасының оңтүстік-батыс

бөлігінде, Қызылорда облысында, жалпы көлемі 6,7 мың шаршы шақырым жерді алып жатыр.

«Байқоңыр» құрылысы 1955 жылдан басталды. Кейін айлақ маңында кең көлемді зерттеу жұмыстарын жүргізуге қажетті көптеген есептеу пункттері, ұшыру кешендері салынды.

«Байқоңырдан» Күннің, Айдың, Шолпанның алғашқы жасанды серіктері, «Восток», «Восход», «Союз», «Прогресс» ғарыш кемелері ұшырылды. Ғарышқа ұшқан ең алғашқы тіршілік иесі – Лайка атты ит еді. 1957 жылдың 3 қарашасында ғарышқа салмағы алты келі, жасы екі жастан асқан Лайканы Мәскеу уақытымен таңғы алты жарымда Кеңес Одағының «Спутник-2» атты кемесімен ғарышқа аттандырып жіберді. Ғарыш кемесі ұшырылғаннан кейін, шамамен 5–6 сағаттан соң, Лайка температураның күрт артуынан өліп қалған. Сынақты ұйымдастырушылар о бастан-ақ Лайканың жерге қайтуын күткен жоқ. Олардың жоспарлауына Лайка ғарышта бір аптаға жуық уақыт өмір сүруі керек болатын. Мұнан кейін, 1960 жылдың 20 тамызында Белка және Стрелка атты иттер ұшты. Бұл екеуі ғарыштан жер бетіне аман-есен оралған ең алғашқы тіршілік иелері болып есептеледі. Олар жер бетіне оралған соң, аттары аңызға айналып, сапардан ешқандай жамандық көрмей, баяғыша өмір сүре берді. Тіпті бірнеше айдан кейін Стрелка дүниеге дені сау алты күшікті алып келді.

1961 жылы 12 сәуірде «Байқоңырдан» Жердің алғашқы жасанды серігі, адамзат тарихындағы тұңғыш ғарышкер Юрий Гагарин «Восток» ғарыш кемесімен ғарышқа ұшты. Ол Жерді айналып ұшып, 1 сағат 48 минуттан кейін Жерге қайта қонды. Сондай-ақ «Байқоңырдан» қазақтың Токтар Әубәкіров, Талғат Мұсабаев және Айдын Айымбетов секілді ғарышкерлері ұшып, есімдері Қазақстан тарихы беттеріне алтын әріптермен жазылды. Токтар Әубәкіров – қазақтың тұңғыш ғарышкері, Талғат Мұсабаев – Тәуелсіз Қазақстаннан шыққан тұңғыш ғарышкер, ал Айдын Айымбетов – ғарышты бағындырған Қазақстанның тұңғыш азаматы. Күн жүйесіндегі ғаламшарларды зерттеу мақсатында «Байқоңырдан» автоматты ғаламшараралық кемелер ұшырылды. Олар Айдан топырақ алып, Марс пен Шолпан сияқты планеталарды зерттеді.

Ал қазіргі уақытта жерді айнала жүздеген Жердің жасанды серіктері ұшып жүр. Олар арқылы радио мен теледидар хабарлары тез арада дүниежүзіне таратылады. Жердің жасанды серіктері арқылы ауа райын дұрыс және дәл болжауға мүмкіндік туды. Теңізде жүзген кемелер мен ұшақтар бағытын бұрын жұлдыздарға немесе Күн мен Айға қарап болжайтын болса, қазір бұл Жердің жасанды серіктерінің көмегімен жүзеге асады.

(Баспасөз материалдарынан ықшамдалып алынды)

5-тапсырма. Сұрақтарға мәтін мазмұны бойынша жауап беріп, топ болып талқылаңыз.

1. «Байқоңыр» айлағы қашан салына бастаған?
2. Ол дүниежүзіндегі тұңғыш айлақ па?
3. Айлақтың маңында қандай құрылыстар салынған?
4. «Байқоңырдан» қандай ғарыш кемелері ұшырылды?
5. Ғарышқа ұшқан тіршілік иесі туралы не білесіз?
6. Ең алғаш болып ұшқан адам баласы кім еді?

6-тапсырма. Мәтінді пайдаланып, сөйлемдерді аяқтаңыз.

1. «Байқоңыр» – дүниежүзінде тұңғыш рет салынған 2. «Байқоңыр» құрылысы 3. «Байқоңырдан» Күннің, Айдың, Шолпанның алғашқы жасанды серіктері, 4. Ғарышқа ұшқан ең алғашқы тіршілік иесі – 5. Ғарыш кемесі ұшырылғаннан кейін, Сынақты ұйымдастырушылар 6. 1960 жылдың 20 тамызында Белка және Стрелка атты 7.

Олар жер бетіне оралған соң, аттары аңызға айналып, 8. 1961 жылы 12 сәуірде «Байқоңырдан» Жердің алғашқы жасанды серігі, 9. «Байқоңырдан» қазақтың Тоқтар Әубәкіров, Талғат Мұсабаев және Айдын Айымбетов секілді ғарышкерлері ұшып,

7-тапсырма. Төменде берілген ойды дамытып баяндаңыз.

1. «Байқоңыр» – дүниежүзінде
2. Ол ғарышта бірінші рет 1994 жылдың
3. «Байқоңырдан» Жердің алғашқы жасанды серігі,
4. Күн жүйесіндегі ғаламшарларды зерттеу мақсатында көптеген
5. Айлақ маңында кең көлемді зерттеу жұмыстарын жүргізуге қажетті автоматты
6. Ресейде Ю.А. Гагарин атындағы ғарышкерлерді даярлау орталығында

Мекен мәнді құрылымдар

Жеке тұрғанда лексикалық мағынасы жоқ, үнемі тәуелдік жалғауында тұрып, ілік септікті сөзбен тіркесіп қана мағына беретін сөздер **көмекші есімдер** деп аталады.

Мысалы: кемеңің **алды**, өзеннің **бойы**, айлақтың **маңы**, саябақтың **жаны** т.б. Көмекші есімдерге *барыс, жатыс, шығыс септік* жалғаулары жалғанып, олар бағыт, **мекен мәнінде** қолданылады.

- ▶ «Байқоңырдың» **маңында** үлкен өзен бар.
- ▶ Бізді Ғарыш айлағының **алдында** күтіп тұрды.
- ▶ Ғарышкерлермен ғарыш айлағының **жанында** кездестік.
- ▶ Қаланың **ішінде** тұрмысқа қажетті заттардың барлығы бар.

Тәуелдеудің III жағындағы көмекші есімдер:

үсті –	қасы –	сырты –
асты –	арты –	шеті –
алды –	іші –	ортасы –
жағы –	басы –	төбесі –
жаны, маңы –	арасы –	беті –

Мекен үстеуі, қимылдың, іс-әрекеттің болу орнын, бағытын білдіріп, қайда? қайдан? деген сұрақтарға жауап береді. Мекен үстеулері де негізінен етістікпен тіркеседі. Мысалы: *ілгері жүр, жоғары тартты, төмен түсті, алды-артынан орады, әрі-бері жүрді, жолшыбай ала кетті*, т.б.

Мекен үстеулері де құрамы жағынан негізгі я туынды түбір немесе күрделі түбір бола береді.

8-тапсырма. Берілген сөйлемдерден мекен мәнді құрылымды табыңыз.

1. «Байқоңыр» маңында кең көлемді зерттеу жұмыстары жүргізілді. 2. Ғарыш айлағының жанынан есептеу пункттері, ұшыру кешендері салынды. 3. Ғарыш кемесі ішіндегі температура күрт төмендеген. 4. Кеме сыртынан бақылау жүргізіп отырды. 5. Арал аймағы маңында ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізді. 7. Қазіргі уақытта жердің үстін айнала жүздеген Жердің жасанды серіктері ұшып жүр. 8. Ғарыш кемесінің ішінде қазақтың ұлттық киімдері мен тағамдарын дәріптеген.

9-тапсырма. Мына сөздер мен сөз тіркестерін қатыстырып, мекен мәнді құрылымды білдіретін сөйлемдер құрастырыңыз.

Ғарыш айлағы, ғарыш кемесі, ұшыру кешендері, сынақ, тіршілік иелері, зиянды қалдықтары, ғаламшар, күн жүйесі, улы заттар, жасанды серіктер.

10-тапсырма. Мекен мәніндегі көмекші есімдер арқылы «Байқоңыр» ғарыш айлағында орналасқан ғимараттарды таныстырыңыз.

1. _____
2. _____

11-тапсырма. Мәтінді оқыңыз, мекен мәнді құрылымды табыңыз да, оларға сұрақ қойыңыз. Қандай тұлғада тұрғанын анықтаңыз.

Қазақтың тұңғыш ғарышкерлері

Үш қыранға да ғарыш кеңістігін игеруге сіңірген аса зор еңбегі, ғарышқа ұшу кезінде көрсеткен батырлығы мен ерлігі үшін «Халық қаһарманы» атағы берілген. Сонымен қатар, 1988 жылы 31 қазанда авиация саласындағы ерен еңбегі үшін Тоқтар Әубәкіровке «Кеңес Одағының Батыры» атағы берілген. Әлемнің 256-шы ғарышкері Тоқтар Әубәкіров – бірнеше рет рекорд орнатып, Гиннестің рекордтар кітабына да енген тұңғыш қазақ ғарышкері.

Тоқтар Онғарбайұлы Әубәкіров 1946 жылы Қарағанды облысының Қарқаралы ауданында өмірге келген. Ресей Федерациясындағы Армавир жоғары әскери ұшқыштар училищесін (1969), авиация институтын бітірген (1979). 1969–1975 жылдары Әскери-әуе күштерінде ұшқыш, звено командирі, эскадрилья командирінің орынбасары. 1976–1992 жылдары Мәскеудегі Тәжірибелік конструкторлық кеңестің ұшқыш-сынақшысы міндеттерін атқарды. Ол реактивті ұшақтың елуден аса жаңа түрін сынақтан өткізді. 1991 жылы 2 қазанда «Байқоңырдан» «Союз ТМ-13» кемесімен ғарышқа ұшты. Онда ол өзге ғарышкерлермен бірге биотехнология, металлургия, медицина салалары және Арал аймағы бойынша ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізді. Тоқтар Әубәкіров ғарышта 7 күн 22 сағат 13 минутты, Талғат Мұсабаев 341 күн 9 сағат 48 минут, ал Айдын Айымбетов 9 күн 20 сағат 13 минут болған.

Талғат Амангелдіұлы Мұсабаев 1951 жылы Алматы облысы Жамбыл ауданы Қарғалы ауылында дүниеге келген. 1974 ж. Рига азаматтық авиация инженерлері институтын бітірген, инженер. 1984 ж. Алматы әуе клубында оқу бітірген. 1986 ж. ұшқыш даярлау курсы бітіріп, азаматтық авиациясының пилоты деген куәлігін алған. 1990 жылдан ғарышқа ұшуға дайындалды. 1991 жылы «ғарышкер-сынықшы» біліктілігін алып шығады. Ол ғарышта бірінші рет 1994 жылдың 1 маусымынан 4 қарашасына дейін «Союз ТМ» ғарыш кемесімен 126 күн болған. 1998 ж. ғарышқа 2-ші рет ұшқанда («Союз ТМ-27») 208 күн ғарышта өткізген. Қазақстан Республикасының және Ресей Федерациясының

ұшқыш-ғарышкері. 2000 ж. техника ғылымдарының кандидаттық диссертациясын қорғаған, гимнастика және ұшақ спорты бойынша КСРО спорт шебері. Қазақстан Республикасының Халық қаһарманы.

Айдын Айымбетов – ғарышқа ұшқан тұңғыш Қазақстан азаматы. Ол ғарышта жалпы есебі 10 тәулікке жуық уақыт болып, қазақстандық ғылым үшін бірқатар сынақ жүргізіп, соның ішінде радиацияның миға әсерін зерттеген. Сонымен қатар ғарыш кемесі Жерді қалай тез айналып ұшып бара жатқанын да таспаға түсіріп үлгеріпті. «1 секундта Жердің үстіндегі 1,66 шақырымға шақ келетін қашықтықты ұшып өтемін. Мен оқтан 10 есе жылдам ұшып барамын. Ұшу биіктігі – 402 шақырым», – деп жазған. Айдын Айымбетов – ғарышта қазақтың ұлттық киімдері мен тағамдарын дәріптеген тұлға. Бұған оның ғарышқа сапары барысында Твиттер әлеуметтік желісінде жариялаған жазбалары куә болады. Айдын Ақанұлы Айымбетов – Қазақстан Халық Батыры, Қазақстан ӘӘК (BBC) полковнигі. Ол 1972 жылы 27 шілдеде Алматы облысының Талдықорған қаласында дүниеге келген. 1993 жылдың мамыр айынан бері Қазақстан Республикасы Қарулы күштерінің қатарында әртүрлі қызметте болды. Ол 470 сағат әуеде ұшып, парашютпен 360 рет секірген. 2003–2009 жылдары Ресейде Ю.А. Гагарин атындағы ғарышкерлерді даярлау орталығында жалпы ғарыштық даярлықтан өткен. 2009–2014 жылдары ғарыш қызметін дамыту бойынша түрлі қызметтер атқарды. 2015 жылы 2 қыркүйекте бортинженер ретінде «Союз ТМА-18М» кемесінде халықаралық ғарыш станциясына ұшты. Он күнге созылған сапар барысында ол бірқатар физикалық-ғарыштық эксперименттер мен Арал және Каспий теңіздерінің экологиясына мониторинг жүргізіп, шаңды дауылды зерттеді.

12-тапсырма. Сұрақтарға жауап беріңіз.

1. Ғарышкер қандай болуы керек?
2. Қазақтың тұңғыш ғарышкері кім?
3. Қазақ еліндегі ғарышкерлер мекені қай жер?
4. Ғарышкерлер қандай жұмыстармен айналысады?
5. Ғарышкер мен ұшқыштың айырмашылығы неде?

13-тапсырма. Мәтінді пайдаланып, сөйлемдерді толықтырыңыз.

1. ... «Халық қаһарманы» атағы берілген. 2. 1988 жылы 31 қазанда авиация саласындағы ерен еңбегі үшін Тоқтар Әубәкіровке ... атағы берілген. 3. Ресей Федерациясындағы Армавир ... 4. Ол ... елуден аса жаңа түрін сынақтан өткізді. 4. Талғат Мұсабаев ғарышта бірінші рет 1994 жылдың 1 маусымынан 4 қарашасына дейін ... 5. 1998 ж. ғарышқа ... 208 күн ғарышта өткізген. 6. Айдын Айымбетов – ғарышқа ұшқан ... 7. Ол ғарышта 10 тәулікке жуық уақыт болып, ... соның ішінде радиацияның миға әсерін зерттеген. 8. ... – ғарышта қазақтың ұлттық киімдері мен тағамдарын дәріптеген тұлға.

14-тапсырма. Төменде берілген ойға пікір білдіріңіз (қолдау, қарсылық білдіру, дәлелдеу).

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ студенті, «Тұлғатану» қоғамдық жобасының жетекшісі Абай Сейфуллаұлы қазақтың қос мақтанышы Тоқтар Әубәкіров пен Айдын Айымбетовтің өмірі мен ғарышқа сапары барысындағы ерекше ұқсастықтарды тізіп, 5 сәйкестікті анықтап берді:

1) Екі батырымыз да бір айда, бір күнде өмірге келген екен. Туған күндері – 27 шілде. Тоқтар Әубәкіров 1946 жылдың, Айдын Айымбетов 1972 жылдың жазында дүниеге есігін ашқан.

2) Тоқтар Оңғарбайұлы да, Айдын Ақанұлы да – бір оқу орнының, яғни Армавир

жоғары әскери ұшқыштар училищесінің түлектері. Тоқтар Әубәкіров 1969 жылы, ал Айдын Айымбетов 1993 жылы оқуды аяқтаған. Арасы – 24 жыл.

3) Тоқтар Әубәкіров ғарышқа 1991 жылы ұшса, Айдын Айымбетов 2015 жылы көкке көтерілді. Арасы – 24 жыл.

4) Қазақтың тұңғыш ғарышкері 2 қазанда, ал Айдын ағамыз 2 қыркүйекте ғарыш сапарына аттанды. Күнтізбеге қарасаңыз, екеуі де аптаның сәрсенбісіне тура келген екен.

5) Соңғы және ең қызық сәйкестік: Тоқтар Әубәкіровтің ғарышқа ұшқандағы командирі – Александр Волков болатын. Ал Айдын Айымбетовтің командирі Александр Волковтың ұлы – Сергей Волков!

15-тапсырма. Төменде берілген сөздер мен сөз тіркестерін пайдаланып, мекен мәніндегі көмекші есімдер арқылы шағын мәтін құрастырыңыз.

Ғарыш, ғарышкер, ғарыш айлағы, ғарыш кемесі, ғарыш кешені, ғарышқа сапар шегу, Жердің жасанды серігі, зымыран, ғаламшар, ғаламшараралық кемелер, зерттеу, тегістеу, болжау, Күн жүйесі, парасатты, қайырымды, көріпкел, келешек, төбе, төңірек, топырақ.

16-тапсырма. «Ғажайып ғарыш әлемі» тақырыбына эссе жазыңыз.

17-тапсырма. Мақал-мәтел, нақыл сөздерді оқып, мағынасын түсіндіріңіз.

1. Ай жарқырап күн болмас, өтірік жарқырап шын болмас.
2. Ашылатын күн айқұлақтанып батады.
3. Айдың шалқалап туғаны – жауын-шашынның болғаны.
4. Үркер суға түссе – құт, жерге түссе жұт болады.
5. Жұлдыз жиі болса, күн ашық болады.
6. Адассаң, темірқазыққа қара.
7. Құйрықты жұлдыз көрінсе, құт кетеді.
9. Тірліктің жемісі күнде, тамыры – жерде.
10. Айдың жарығы төңірегіне түседі, өзіне түспейді.

18-тапсырма. Сабак бойынша кестені толтырыңыз.

V	+	!	?
«Бұрыннан білемін»	«Жаңа ақпарат»	«Таңғалдырды»	«Келісе алмаймын. Білгім келеді»